

KSZTAŁTOWANIE POSTAW TWÓRCZYCH MŁODZIEŻY NA PRZYKŁADZIE AKADEMII MŁODYCH TWÓRCÓW

WSTĘP

W ostatnich latach nastąpił rozwój metod i technik stymulowania twórczego myślenia. Wiąże się to ze wzrastającym przekonaniem, że twórczość jest ważnym elementem aktywności człowieka i przejawia się w szerokim pojęciu samorealizacji lub umiejętności ciekawego życia. Pojęcie twórczości ma dziś zastosowanie do całej kultury ludzkiej, do różnych sfer ludzkiej aktywności, do sztuki, nauki, techniki. Twórczość traktowana jest jako jeden z podstawowych warunków postępowych przeobrażeń.

Czy obecny system edukacyjno-wychowawczy stwarza warunki do przejawiania przez uczestników procesu dydaktyczno-wychowawczego postaw twórczych? Czy nauczyciele są świadomi potrzeb stymulowania twórczej aktywności uczniów i czy system kształcenia umożliwia im ukształtowanie umiejętności wiedzy potrzebnej do takiej działalności pedagogicznej? Czy w ogóle możliwe jest kształtowanie postaw twórczych?

Wydaje się więc, że rozwój wychowania kreatywnego będzie możliwy wtedy, gdy zostaną stworzone społeczne warunki preferujące twórcze postawy i zachowania, a twórczość stanie się cenną wartością zarówno w całym systemie społecznym, jak też w systemie oświaty i wychowania. Przeanalizujmy więc, jak kształtowanie postaw twórczych młodzieży przebiegać może w przypadku realizowania kształcenia formalnego, nieformalnego i pozaformalnego.

Kształcenie formalne

Kształcenie formalne to system oparty na stałych pod względem czasu i treści formach nauki (klasy, stopnie, szkoły, programy i podręczniki), prowadzący od nauczania początkowego do uniwersytetu i włączający - obok kursów wykształcenia ogólnego - wiele programów specjalnych oraz instytucji stacjonarnego kształcenia technicznego i zawodowego.

Kształcenie formalne organizowane jest głównie przez szkołę a jego cechami są zakładane z góry: cele, metody i środki. Charakteryzują je działania uporządkowane w określone sekwencje oraz ocena wyników i certyfikacja (udzielanie uprawnień). Ponadto kształcenie formalne poddaje się kierowaniu w strukturze społeczeństwa czy poszczególnych społeczności.

Możliwe jest organizowanie w nim procesu kształcenia w sposób umożliwiający kształtowanie postaw twórczych uczniów poprzez grupowe rozwiązywanie problemów lub uczenie się poprzez doświadczanie. Należy przekonać uczniów, iż:

- wszyscy mamy wyobraźnię i wszyscy możemy ją rozwinąć,
- żeby mieć parę dobrych pomysłów, trzeba mieć dużo pomysłów,
- nie ma odpowiedzi prawidłowych; są tylko mniej lub bardziej użyteczne,
- nigdy nie należy zadowalać się pierwszym pomysłem albo rozwiązaniem,
- to nie błąd jest porażką, ale brak pomysłu, co zrobić.

Wśród najważniejszych cech, które wpływają na rozwój i kształtowanie postawy twórczej jednostki, najczęściej wymienia się :

- Umiejętność dostrzegania problemów i rozwiązywania ich.
- Elastyczność myślenia.
- Niezależność myślenia.
- Odkrywczość.
- Zdolność do kreatywnego myślenia
- Umiejętność szybkiego przystosowania się do nowych sytuacji,
- Oryginalność jako możliwość tworzenia rzeczy nietypowych.
- Zdolność do przeobrażania jako właściwość, która nadaje przedmiotom inne funkcje, a materiałom nowe zastosowanie.

Wymienione cechy i właściwości powinny być kształtowane u młodzieży w warunkach sprzyjających ich rozwojowi, w atmosferze wolności i zaufania. Należy często tworzyć sytuacje pobudzające do myślenia, rozwiązywania trudnych problemów. Nauczyciel nie powinien narzucać sztywnych schematów, działania ani rozwiązań. Warunkiem rozwoju aktywności twórczej powinno być stworzenie właściwej atmosfery nieskrępowania, braku lęku i zapewnienie poczucia bezpieczeństwa. Zdaniem E. P. Torrencea zdolności myślenia twórczego można rozwijać w procesie kształcenia formalnego i są one zależne od takich czynników osobowości jak: wytrwałość, niezależność sądów, motywacja itp.

Kształtowanie postaw twórczych uczniów w tradycyjnej szkole jest jednak utrudnione z uwagi na m. in.: encyklopedyzm, prymat nauczania nad uczeniem, przewagę problemów zamkniętych nad otwartymi, nadmierną rywalizację i dominację ocen zewnętrznych, nagradzanie myślenia konwergencyjnego, wyobraźni odtwórczej, pamięci mechanicznej i zachowań konformistycznych.

Kształcenie nieformalne

Kształcenie nieformalne jest z kolei procesem samorzutnym, najczęściej indywidualnym, przebiegającym zasadniczo poza ramami jakiejś organizacji formalnej, a jeśli występuje również w takiej ramie organizacyjnej, to ubocznie, na marginesie innych jej zadań i poza podstawowymi działaniami edukacyjnymi. Koncentruje się na człowieku o potrzebach edukacyjnych, a nie na przedmiocie nauczania czy na materiałach dydaktycznych. Osoba ucząca się ma szansę aktywnie uczestniczyć w wytwarzaniu wiedzy i umiejętności, a nie tylko biernie odbierać informacje.

Samokształcenie jest indywidualną, własną pracą jednostki nad swoim rozwojem. W samokształceniu integratorem wszelkich oddziaływań edukacyjnych jest sam podmiot procesu rozwoju. Tylko osobnik z dużą autonomią własną i rozwijający aktywność samokształceniową jest zdolny być partnerem nauczyciela w twórczym procesie edukacyjnym. Partnerstwo to nie zawsze będzie układem symetrycznym. Jednak także w praktyce dydaktycznej pełnej symetryczności nie możemy wykluczyć. A ponadto wymóg rozwoju współczesnej dydaktyki nakazuje nam ową symetrię traktować jako wzór stosunku wychowawczego, do którego powinniśmy dążyć. To wymaga stopniowego przygotowywania młodego człowieka do udziału w partnerstwie.

Organizowane zajęcia pozalekcyjne powinny być miejscem, w którym dla rozwiązywania problemów intelektualnych i praktycznych sięga się po informacje pochodzące z wszelkich dostępnych źródeł zarówno tradycyjnych, jak i nowoczesnych (np. telewizja, Internet) i wykorzystuje sposoby pracy doświadczane jako użyteczne także samodzielnie przez uczniów, niezależnie od tego, w jakim miejscu nabyte – w stowarzyszeniu, w pracy z komputerem, w praktyce wolontariackiej i innej. Tą drogą osiągniemy lepszą efektywność edukacyjną zajęć, ale – co jest dla nas ważne w tych rozważaniach – także bezcenną korzyść w postaci zachęcenia młodych ludzi do spożytkowywania różnych okazji dla realizowania własnego rozwoju edukacyjnego.

Ośrodek Kształtowania Umiejętności Praktycznych, to jeden spośród pięciu, ośrodków Łódzkiego Centrum Doskonalenia Nauczycieli i Kształcenia Praktycznego umożliwiających młodzieży własny rozwój edukacyjny. Ośrodek szczególny, ponieważ usługi świadczone dla uczniów obejmują zarówno szkolne formy kształcenia (*kształcenie formalne*) prowadzone w postaci typowych zajęć lekcyjnych i pozalekcyjnych, podporządkowanych obowiązującym programom nauczania, jak i pozaszkolne formy kształcenia (*kształcenie nieformalne*), wykraczające poza ramy programowe, realizowane niekiedy w postaci zajęć pozalekcyjnych, ale przede wszystkim w postaci kursów, czy spotkań edukacyjnych organizowanych w ramach działalności akademii uczniów twórczych. O ile kształcenie formalne uczniów w Ośrodku zależy od decyzji dyrektora szkoły, o tyle kształcenie nieformalne zależy wyłącznie od suwerennej decyzji ucznia i jego rodziców. W pierwszym przypadku klientem Centrum jest dyrektor szkoły, w drugim przede wszystkim uczeń.

Kształcenie nieformalne w zasadzie nie ma ustalonego programu nauczania, którego realizację trzeba zweryfikować pod koniec projektu, niemniej jednak powinno być i jest w jakiś sposób zaplanowane. Rozwój osobisty i kształtowanie najciekawszych nawet umiejętności też może być przecież zamierzone, udokumentowane i uznawane.

Kształcenie pozaformalne

O ile w kształceniu nieformalnym mamy do czynienia z osiągnięciem przez młodzież kwalifikacji uznawanych w danym systemie szkolnym, to w przypadku zajęć prowadzonych w ramach kształcenia pozaformalnego nie odzwierciedlają one podziału na przedmioty. Prowadzone zajęcia mają tutaj charakter planowany ale ich struktura rzadko odzwierciedla tradycyjny rytm nauki.

Pozaformalna edukacja szybciej reaguje na pojawiające się wyzwania, problemy, niż kształcenie w strukturach szkolnych. Zajęcia są adresowane do określonych grup odbiorców, a ich przebieg dokumentuje się w specyficzny, ukierunkowany na określone aspekty sposób. Osoby organizujące proces takiego kształcenia stwarzają inspirujące sytuacje – uczestnicząc w nich uczeń wpada na nowe pomysły, zdobywa nową wiedzę, formułuje nowe pytania. W ramach kształcenia pozaformalnego angażującego dorosłych i młodzież, młodzi ludzie mają szansę kierowania procesem uczenia się w zależności od potrzeb.

Mimo wszystko edukacja pozaformalna winna być zaplanowana i przemyślana przez opiekuna grupy, który wspiera proces doradczy. Uczenie się pozaformalne odbywać się może w wielu różnych formach i umożliwia młodzieży nabywanie niezbędnych kompetencji i przyczynia się do ich indywidualnego rozwoju i aktywności. Tego rodzaju zajęcia zakładają

aktywny udział uczących się osób, ukierunkowane są na uczące się osoby i prowadzone na zasadzie dobrowolnej, a w związku z tym ściśle powiązane z potrzebami, aspiracjami i zainteresowaniami młodzieży. Stanowiąc dodatkowe źródło wiedzy i ścieżkę wiodącą do kształcenia formalnego, zajęcia te mają szczególnie istotne znaczenie dla młodzieży wyjątkowo uzdolnionej.

W projektach realizowanych w ramach edukacji pozaformalnej należy pamiętać, iż:

- uczenie się w ramach edukacji pozaformalnej ma charakter intencjonalny i jest dobrowolne;
- kształcenie odbywa się w różnych środowiskach i sytuacjach, w których nauka nie musi być jedyną lub najważniejszą formą zajęć;
- zajęcia mogą być prowadzone przez osoby wspierające proces uczenia się pozaformalnego młodzieży (na przykład facylitatorów) lub wolontariuszy (na przykład liderów młodzieżowych).

W tym ostatni przypadku kulturowe podobieństwo edukatorów rówieśniczych do ich "uczniów" zapewnia, że wiadomości będą odpowiednio dobrane oraz język stosowany do ich przekazu będzie efektywny. Edukatorzy rówieśniczy mogą również - efektywniej niż dorośli - dotrzeć z celami realizowanych programów do młodzieży, a program ich zajęć oparty o pomysły i pracę edukatorów młodzieżowych jest ekonomiczny.

Ponadto młodzieżowy doradca powinien prowadzić zajęcia pod okiem dorosłego edukatora. Nauczyciel pełniący rolę facylitatora powinien umieć słuchać, nie oceniać ale animować, organizować, być asertywnym, konsekwentnym, cierpliwym, pomocnym a przede wszystkim dostępnym. Ponadto winien akceptować ludzi takimi, jakimi są, pomagać dostrzegać alternatywne rozwiązania, dawać wsparcie i zachęcać do podejmowania pozytywnych działań, dowartościowywać ludzi, rozmawiać o trudnościach uczniów.

Niestety należy stwierdzić, że dzisiejszy stan wiadomości i umiejętności pedagogów jest niewystarczający, aby sprostać wymogom prowadzenia grupy edukatorów rówieśniczych. Do tego rodzaju przedsięwzięcia niezbędny jest zintegrowany zespół opiekunów edukatorów rówieśniczych wzajemnie wspierających się w pracy. W Ośrodku Edukacji Informatycznej Łódzkiego Centrum Doskonalenia Nauczycieli i Kształcenia Praktycznego od końca lat osiemdziesiątych działa zespół nauczycieli-konsultantów ds. edukacji informatycznej spełniających się właśnie w działalności facylitatorskiej. Zadbano w nim o stworzenie odpowiedniego środowiska dla rozwoju edukacji rówieśniczej w tzw. **Akademii Młodych Twórców** poprzez zapewnienie warunków organizacyjnych i pracy w grupie.

Uczestnikami zajęć w AMT jest młodzież samodzielnie zgłaszająca chęć udziału, kierowana przez nauczycieli informatyki, czy będąca laureatami konkurów informatycznych krajowych, wojewódzkich oraz organizowanych przez Łódzkie Centrum Doskonalenia Nauczycieli i Kształcenia Praktycznego

Akademia Młodych Twórców

Każdy z członków Akademii może podejmować zadania, które umożliwiają realizację drzemiących w nim zdolności organizacyjnych, edukatorskich, programistycznych. Każdy z nich może doświadczyć satysfakcji z intelektualnych odkryć i własnych dokonań. Wypracowana metodyka działań twórczych, treści spotkań edukacyjnych, a przede wszystkim

sposoby identyfikowania uzdolnień i kwalifikowania do Akademii – pozwalają na ukształtowanie młodzieżowego przywódcy-lidera prowadzonych procesów organizacyjnych i metodycznych.

Praca z młodymi, uzdolnionymi, ludźmi wymaga więc indywidualnego programu i indywidualnego podejścia. Wymaga przełamania utrwalonej tradycji i pokonania bariery przyzwyczajenia wielu nauczycieli. W nowym układzie uczeń staje się podmiotem edukacyjnym samodzielnie zdobywającym wiedzę i przygotowującym się do kierowania własnym rozwojem, natomiast nauczyciel pełni rolę opiekuna, doradcy, instruktora i kierownika samodzielnej pracy uczniów, a nie jak dotąd „dawcy wiedzy”. Jednokierunkowy przekaz wiadomości zostaje zastąpiony aranżowaniem sytuacji – ofert uczenia się dla uczniów, sprzyjających rozwojowi ich indywidualnych możliwości. Zatem nauczyciel staje się facylitorem.

Proponowane przez prowadzących zajęcia pracowników dydaktycznych Łódzkiego Centrum Doskonalenia Nauczycieli i Kształcenia Praktycznego tematy mają formę problemów do rozwiązania lub propozycji udziału w projektach i pracach konkursowych. Proces ich organizowania poprzedza swoisty kontrakt edukacyjny zawarty pomiędzy nauczycielami i uczniami, członkami Akademii Młodych Twórców. Zdolności twórcze ujawniają się wtedy w postaci: wrażliwości na problemy i oryginalności myślenia a więc wytwarzania pomysłów zaskakujących oraz zdolności do przewycięzania istniejących schematów i nawyków. Po przedstawieniu i zaaprobowaniu tematyki działań uczniowie, zobowiązani są do okresowego prezentowania swoich osiągnięć przed swoimi kolegami i nauczycielami w drodze multimedialnych prezentacji, popartych zgromadzoną dokumentacją uzupełniającą prezentowane zagadnienie. Najbardziej wartościowe projekty przedstawiane są na Łódzkich Targach Edukacyjnych oraz podczas Wojewódzkich, Krajowych i Międzynarodowych Konferencjach.

W projekcie założono, iż działalności AMT powinna doprowadzić do wprowadzenia uczniów w świat twórczej pracy poprzez stosowanie różnorodnych, bogatych treściowo, oddziaływań, zaszczepienia zamiłowania do wysiłku, decydowania, ryzykowania, zmagania się z samym sobą, a także zaszczepienia życzliwości dla drugich, wiary w możliwości samodzielnego rozwiązywania problemów, chęci do samodzielnego korzystania z różnych źródeł informacji i do śmiałych poczynań w wyniku poznania samego siebie. Proponowane uczestnikom Akademii przez prowadzących zajęcia tematy mają formę problemów do rozwiązania lub propozycji udziału w projektach krajowych i międzynarodowych oraz w pracach konkursowych. Członkowie AMT uzyskali możliwość:

- prowadzenia działalności edukatorskiej. W nowopowstałej sekcji AMT noszącej nazwę Twórczej Szkoły Komputerowej przekazują wiedzę i kształtują umiejętności informatyczne uczniów szkół podstawowych i gimnazjów;
- organizowania i przeprowadzania Konferencji AMT, organizowanych dla ich rówieśników ze szkół łódzkich i szkół z województwa łódzkiego;
- publikowania artykułów w czasopismach komputerowych;
- współpracy z firmą Microsoft i jej agendą „Partnerstwo dla Przyszłości”

Zarządzanie talentami na przykładzie AMT

Właściwe kierowanie rozwojem uczniów zdolnych wymaga analizy ich potrzeb obejmujących całokształt sytuacji i warunków, w jaki dziecko się rozwija. Na tej podstawie dopiero inwencja twórcza nauczyciela może stworzyć pełne możliwości, wpływające na harmonijny rozwój ucznia. Uczeń uzdolniony powinien być wychowywany w atmosferze aktywnego uczestnictwa i działania, w poczuciu przygody intelektualnej i własnych, twórczych poszukiwań. Rozbudzanie u niego wyobraźni i fantazji, pracowitości i krytycznego stosunku do rzeczywistości to główne przesłanki tego rozwoju.

Uogólniając, przez zarządzanie talentami będziemy rozumieć zbiór działań odnoszących się do osób wybitnie uzdolnionych, podejmowanych z zamiarem ich rozwoju i sprawności. Ten zbiór aktywności można podzielić, zgodnie z cyklem organizacyjnym na działania związane z „**wejściem**” do organizacji (rozpoznawanie talentów), „**przejściem**” oraz „**wyjściem**”.

Przystępując do naboru (**faza wejścia**) niezbędnym jest przygotowanie chociaż ogólnego profilu poszukiwanego kandydata. Samo **przyciąganie uzdolnionych kandydatów** jest skutkiem wielu oddziaływań. Jednym z nich jest docieranie ze stosowną informacją do szkół, organizacji jak i umożliwienie uczestnictwa w imprezach typu „konkursy”, „konferencje” etc. Ponadto zawsze pozostaje możliwość posiłkowania się bardziej popularnymi formami rekrutacji jak ogłoszenia w prasie czy w Internecie. Z pomocą Internetu można znacznie przyspieszyć. W szczególności wczesną fazę rekrutacji i preselekcji. Niemniej nie wydaje się zasadne poprzestawanie na takiej formie pozyskiwania talentów i pamiętać należy o korzystaniu z bezpośrednich **interaktywnych sposobów diagnozowania cech kandydatów**.

Faza przejścia jest tym okresem, w którym dokonuje się rzeczywistego oddziaływania na utalentowanych uczniów, zgodnie z przyjętymi celami czy programem rozwoju. Obejmuje ona głównie doskonalenie, oraz stymulowanie do rozwoju i aktywności. W każdym z tych przypadków potrzebne jest zaplanowanie rozwoju ucznia, czy też przygotowanie programów rozwoju talentów. Bazując na elastycznych strukturach organizacyjnych można również angażować uczniów w różne przedsięwzięcia (projekty) przypisując im różne zadania. Integralnym składnikiem procesu doskonalenia jest także ocenianie ucznia. Właśnie ten zbiór działań realizowany w sposób ukierunkowany i harmonijny nazywamy **zarządzaniem talentami**. Prowadzi on do rozwoju talentu - przygotowania się do wykonywania skomplikowanego zadania i zajmowania stanowisk o większej odpowiedzialności np. pełnienia w grupie rówieśników roli liderów młodzieżowych. W warunkach szerokiego dostępu do źródeł informacji, technologii e-learning, bardzo ważnym składnikiem doskonalenia jest **samodoskonalenie** z pomocą którego można wydatnie podnieść swoje kwalifikacje, zwłaszcza w zakresie określonej wiedzy. Z kolei kształtowanie osobowości i umiejętności dokonuje się za pomocą takich metod jak np. ukierunkowana praktyka czy pełnienie roli asystenta.

Naturalnym procesem są odejścia z zespołu (**Faza wyjścia**) i pewien niski ich poziom bywa pożądanym, zarówno dla organizacji, jak też samego ucznia. W ruchu „od organizacji” ogniskuje się wiele czynników zawartych w poprzednich składnikach zarządzania talentami. Błędy, niewłaściwa praktyka w zakresie doboru, motywowania, mogą być powodami odejść.

Jeśli uczeń zdecyduje się jednak odejść, konieczne jest stworzenie dobrej atmosfery rozstania po to, aby uzyskać możliwie dużo informacji o uwarunkowaniach tej decyzji. Bardzo ważnym powodem jest wyrażanie szacunku dla jego osiągnięć i pracy. Być może, że zechce tu wrócić, a z pewnością może dać otoczeniu pozytywny sygnał o byłej organizacji, co nie jest bez znaczenia dla przyciągania kolejnych uczniów.

Podsumowanie

Rezolucja Rady Europejskiej z 2006 roku dotycząca uznawania wartości kształcenia nieformalnego i incydentalnego (pozaformalnego) wśród młodzieży europejskiej podkreśla potrzebę jaśniejszego określenia nabywanych umiejętności oraz zwraca uwagę na konieczność: zapewnienia szerszego uznania dla tych działań oraz dążenia do tego, by kształcenie nieformalne jak i pozaformalne w większym stopniu uzupełniało kształcenie formalne oraz odbywało się na wielu płaszczyznach i w bardzo zróżnicowanym otoczeniu.

Członkowie Rady Europejskiej świadomi, że w zakresie samokształcenia i rozwoju młodych ludzi oraz ich integracji społecznej, kulturowej i zawodowej konieczne są specyficzne i odpowiednie metody oraz narzędzia uznali, że kształcenie nieformalne i incydentalne:

1. jest skutecznym narzędziem zachęcającym do podejmowania nauki, przygotowującym do uczenia się przez całe życie i propagującym integrację społeczną młodych ludzi;
2. umożliwia młodym ludziom zdobycie dodatkowej wiedzy, umiejętności i kompetencji oraz przyczynia się do ich rozwoju osobistego, integracji społecznej oraz aktywnych postaw obywatelskich, polepszając w ten sposób ich możliwości zatrudnienia;
3. wśród młodzieży może stanowić istotną wartość dodaną dla społeczeństwa, gospodarki i samej młodzieży; dlatego też znaczenie takich działań powinno być ukazane w sposób bardziej widoczny, a także powinno być lepiej rozumiane, uznawane i wspierane;

Wobec powyższego członkowie Rady Europejskiej zachęcają państwa członkowskie m. in. do tworzenia innowacyjnych partnerstw między placówkami kształcenia formalnego i placówkami kształcenia nieformalnego w celu opracowywania orientacji pedagogicznych, które mogłyby okazać się atrakcyjne dla różnych grup uczniów;

Możemy się zastanawiać, czy zmiany w naszym szkolnictwie będą zmierzały w kierunku przedstawionego przez Radę Europejską *otwarcia się* szkoły? I co ono ma oznaczać dziś, w sytuacji, gdy gros jej tradycyjnych zadań transmisji dorobku wiedzy z powodzeniem mogą przecież spełniać inne, nieszkolne kanały komunikacji społecznej (np. Internet, płyty CD itp.). A ponadto, w sytuacji, gdy jednostka jest skazana na kontakt z wielością, często antynomicznych wyjaśnień i powinna zostać przygotowana do radzenia sobie z ową wielością nie przez konformistyczny wybór, ale w drodze wysiłku eksploracyjnego. I gdy, obok wiedzy, ogromne znaczenie ma rozwój jej innych dyspozycji osobowościowych (tzw. *kierunkowych*)

W każdym bądź razie możemy przyjąć, że w tej nowej sytuacji społeczno-edukacyjnej kształcenie nieformalne i pozaformalne każdego młodego i dorosłego człowieka jest próbą wspomagającą ten proces a dzięki temu jedno i drugie staje się istotnym warunkiem pomyślnego procesu rozwoju indywidualnego i ogólnego postępu społecznego. Udział

uczniów w przedstawionej powyżej różnorodnej działalności daje im możliwość poszerzenia horyzontów myślowych, poznania kultur innych narodów, zdobycia cennych, często unikatowych informacji.

Bibliografia

1. Kadłubiec B.: *Kształtowanie postawy twórczej poprzez różne formy aktywności uczniów* (<http://www.rymanow.tom.pl/publikacje/bozena.html>)
2. Kameduła E., Kuźniak I., Piotrowski E.: *W kręgu edukacji, nauk pedagogicznych i krajoznawstwa*, Poznań 2003.
3. Komisja Europejska DG ds. Edukacji i Kultury *Program Młodzież w Działaniu. 2007-13. Przewodnik* (http://www.yia.pl/s/p/artykuly/83/833/przewodnik_PL.doc)
4. Koziński J.: *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa 1981.
5. Moos J. (red.): *Innowacyjne pedagogiczne w praktyce edukacyjnej*, Łódź 2006.
6. Moos J. (red.): *Komputer w zarządzaniu wiedzą*, Łódź 2006.
7. Nowacki T.: *Teczka biograficzna ucznia*, Warszawa 1977.
8. Polityka edukacyjna Rządu w zakresie szkolnictwa zawodowego – na prawach rękopisu, Warszawa 2007.
9. Szaruga S. (red.): *Rozwijanie aktywności twórczej młodzieży w ramach Akademii Młodych Twórców w latach 2003-2007*, Łódź 2007.
10. Śliwerski B. (red. naukowa): *Pedagogika, tom 3 „Subdyscypliny wiedzy pedagogicznej”*, Gdańsk 2006.